

JUOZAS ŽILIONIS

Vilniaus pedagoginis universitetas

MĄSTYMAS IR KALBA: JACQUES DERRIDA IR ANTANAS MACEINA

Thinking and Language: Jacques Derrida and Antanas Maceina

SUMMARY

The phenomena of thinking and language are newly approached by the 20th century European and Lithuanian philosophers. Relaying on the grammatology of Jean-Jacque Rousseau, Jacques Derrida inquires relations between speech and script. In his work he employs the concepts of writing, trace, and supplement, which replenish and interpret each other regularly reappearing in different contexts. In transforming the metaphysics of voice Derrida relays on Saussure's structural linguistics in which the principles of speech and language are formulated. It appears that in his philosophy Derrida treats language as the system of abstract rules and the social phenomenon, which represents and transforms reality by means of different languages of different people. Maceina studies the influence of national language on national thinking. He treats language as a set of various interpretations of reality, directed towards the understanding of global openness of the world. Maceina's theory of language is founded on the concept of perspective. Each nation sees reality from its own perspective and interprets it by means of its own language. Therefore the pluralism of understanding and interpretation is unavoidable.

IŽANGA

Mąstymo ir kalbos fenomenai naujai nušvinta modernių XX a. Europos ir Lietuvos filosofų darbuose, skirtuose giliau pažvelgti į šių reiškinių unikalumą bei jų dimensijas. Toks akivaizdus pavyzdys yra Jacques'o Derrida ir An-

tano Maceinos interpretacijos ir samprotavimai apie mąstymo ir kalbos sanklodą, jų ryšius ir tarpusavio priklausomybę.

Derrida, remdamasis XVIII a. švietėjo J.-J. Rousseau filosofiniu gramatolo-

RAKTAŽODŽIAI. Derrida, Maceina, mąstymas, kalba, gramatologija, interpretacija.
KEY WORDS. Derrida, Maceina, thinking, language, grammatology, interpretation.

gijos mokslu, konstruoja kalbos ir rašto kultūrinę sąveiką visuomenės gyvenime, pažymėdamas, kad „Rousseau neabejotinai yra vienintelis ir pirmasis, kuris rašto redukavimą – tą gelminę visos epochos prielaidą – paverė tema bei sistema. Jis kartoja *Faidro* bei *De interpretatione* pradžios judesį, tačiau šį kartą remdamasis nauju esaties modeliu: subjekto esatis sau *sąmonės* arba *jausmo* ribose. Tai, ką jis išstūmė daug aršiau nei kas nors kitas, savaime suprantama, turėjo jį žavėti ir kankinti labiau nei kitus. Descartes'as už *cogito* ir aiškaus bei ryš-

kaus akivaizdumo ribų išvijo ženklą – ir ypač rašytinį ženklą; *cogito* ir akivaizdumas buvo pati idėjos esatis sieloje, o ženklas čia buvo pagalbinis, atiduotas jusliškumo bei vaizduotės sričiai“¹. Filosofinė gramatologija suprantama kaip ypatinga pažinimo disciplina, kurios pagrindinė užduotis tirti raštijos ir kultūros sąveiką visuomenės gyvenime. Tad norėdamas suprasti šiandieninį Europos kelią ir europiečių tikslus, Derrida siūlo per gramatologiją išsiaiškinti jų požiūrį į raštą, o Maceina šią idėją kreipė tautinės tapatybės linkme.

DERRIDA: KALBOS IR MĄSTYMO REKONSTRUKCIJA

Derrida analizuoja Platoną parodydamas dvilypį Sokrato² santykį su raštu. Sokratas tvirtina, kad žmogus atsako už pasakytus žodžius, o raštas, jo nuomone, yra nuodai (*pharmakon*) ir negali paliudyti tikrosios tiesos, tik atspindi jos simuliakrą. Tad patyręs Heideggerio įtaką, Derrida, analizuodamas Platoną, pažymi, kad jo dialoguose yra konstatuoti Vakarų metafizikos pradai ir sąvokos, kaip „*eidos, archė, telos, energeia, ousia (esmė, egzistencija, substancija, subjektas), aletheia, transcendentalumas, sąmonė, Dievas, žmogus, kt.*“³, kurių prasmių ieškojimas kiekvieną kartą patvirtina būti kaip nekintantį *Dasein*, t. y. jos laikikiškąjį *dabar*. Taigi metafizikos pagrindas yra *Dasein*, kuris skleidžiasi istoriniame matmenyje kalba, tai yra jos gramatinėmis konstrukcijomis, išreiškiančiomis tiesą, kuri išnyra daiktuose iki bet kokio jų pasireiškimo. Analizuodamas Platono dialogus, Derrida pabrėžia, kad tariamas žodis

priešpriešinamas raštui, kad egzistuoja santykis tarp tariamo žodžio (*logos*) ir tariančio subjekto. Apibūdindamas *Logos* metafora *s'entendre-parler*⁴ (savęs-girdėjimo-kalbant), Derrida nori pabrėžti fonologinio ir nefonologinio skirtumų svarbą: „Tokia bent jau yra balso – savęs-girdėjimo-kalbant – patirtis, arba sąmonė. Ji išgyvenama ir išsakoma kaip rašto pašalinimas“⁵.

Transformuodamas balso metafiziką, Derrida remiasi F. De Saussure'o struktūrine lingvistika, kurioje suformuluoti kalbos ir kalbėjimo principai. Kalba Derrida filosofijoje ryškėja kaip abstrakti taisyklių sistema ir socialinis reiškinys, kuris audžia, atkuria ir transformuoja tikrovę, įvesdamas ją į skirtingų tautų ir kalbų sritį.

Kaip pažymi Johannesas B. Lodz, „su kalba tikrąja prasme turime reikalą tik ten, kur atsiveria būtis, vadinasi, žmoguje“⁶. Pagrįsdamas Rousseau žodi-

nę minties reprezentaciją, Derrida teigia tokią idėją, jog pirminiai motyvai, privertę žmones kalbėti, buvo jų aistros, o ne poreikiai. Aistros buvo pirmosios kalbos raiškos priemonės, jos funkcionavo perkeltine prasme kaip tropai⁷. Vadinasi, perkeltinės prasmės kalba turėjo rasti pirmoji – kaip žmogaus ėjimas iš natūros į kultūrą. Tokia kalba išlaikė suverenią sakytinę tradiciją – balsu reikšti garsai tapo sielos būsenų simboliais. Laipsniškai garsas tapo šalutiniu dalyku, kalbos kuriamąja medžiaga. Evoliucijos procese kalba natūraliai formavosi pagal žmonių poreikius – ji keitėsi priklausomai nuo poreikių kaitos ir skatino žmonių pašnekesį. Pašnekesys tarp žmonių, kaip pažymi Derrida, tapo „komunikacija dviejų absoliučių kilmų, kurios abipusiškai jaudina viena kitą, netarpiškai aidu atkartodamos viena kitos savijautas“⁸.

Pasitelkęs filosofinę gramatologiją kaip specifinį tikrovės pažinimo metodą, Derrida jos padedamas bando atskleisti žmogaus požiūrį į raštą, kuris tarsis priešpriešinamas tariamam žodžiui. Filosofas remiasi Sokrato teiginiu, kad žmonės atsako už ištartus žodžius (esaties atsakomybė), o raštas negali paliudyti tikrosios tiesos, nes atspindi tik jos simuliaciją, ir jį interpretuodamas logocentrizmo pavyzdžiu pasirenka Husserlio kalbinę subjektyvumo sandarą, kuri paremta *vidinio balso* prioritetu. Husserliui balsas tampa ne tik empiriniu kalbėjimu, kadangi tikroji fenomenologinė balso struktūra tampa pačiu tikriausiu pačios esaties įrodymu, kai vidinio monologo metu konstruojama

gryna savikomunikacija nedalyvaujant pašaliniam signifikantui iš išorės. Balso prioritetą pagrindžia tas faktas, kad kalbėjimo metu tai, kas kalba, ir tai, kas tą kalbėjimą suvokia, visiškai sutampa. Vidinio monologo metu sąmonės artimumas sau „laikomas subjektyvumo pagrindu: per foninę substanciją sąmonė prezentuoja save pačiai sau, patvirtina ir užtikrina savo esatį“⁹.

Pasak Derrida, kalbinės sąmonės įmantrumas galimas todėl, jog paties kalbėjimo bei suvokimo struktūra, kuri būdinga vidiniam asmens kalbėjimui su savimi, nereikalauja pakeisti tikrovės objekto ženklu ar simboliu. „Tai, jog balsas girdisi manyje, visiškai panaikina signifikantą, ši grynoji auto-afektacija, turinti laiko formą, neskolinta niekur iš išorės, iš pasaulio ar tikrovės.“¹⁰

Balsu formuluojama ir reiškiamą mintis leidžia ne tik atspindėti, bet ir kontroliuoti perteikiamą prasmę atskleisdama tai, kas slėpėsi sąmonės gelmėje ir ką sąmonės protrūkis tuo metu norėjo išreikšti. Tęsdamas šią mintį, Derrida teigia, jog balsu formuluojama ir išsakoma mintis, kaip vidinio balso aidas išorėje, leidžia patikslinti, praplėsti, redukuoti ar kontroliuoti skelbiamą mintį esatyje. „Formali signifikato esmė, – kaip pažymi Derrida, – yra esatis, o jo privilegija reikšti Logosą garsu (*phone*) yra esaties privilegija.“¹¹ Tad balso pirmenybė siejama tiesiogiai su ta mintimi, jog norėjimas išsakyti ar išsisakyti tapo subjektyvaus egzistavimo pagrindu: aš norėjau tai padaryti ir man pavyko.

Grįsdamas balso fonologiją, Derrida grįžta prie F. de Saussure'o struktūrinės

lingvistikos argumentų. Vienas iš jų siejamas su kalbos (*lingue*) ir kalbėjimo kaip kalbos raiškos (*parole*) skirtyste.

Kalba F. de Saussure'o teorijoje funkcionuoja kaip tam tikrų ženklų ir taisyklių abstrakti sistema, kaip idealus būties fonas iki konkretaus kalbėjimo proceso. Tuo tarpu konkretus kalbėjimas jau transformuoja pačią kalbos sistemą, kadangi jis tampa vienkartinio socialiniu-kultūriniu aktu, nušviečiančiu asmens vidinės būtybės prasiveržimą į išorę laukiant reakcijos ar atsako į šį proveržį.

Antrasis svarbus F. de Saussure'o teiginys, kurio pagrindu Derrida rekonstruoja „balso metafiziką“, yra tas, jog kalbą išreiškia aibė tam tikrų diskretiškų

elementų, kurie tarpusavyje siejami loginiais ryšiais. F. de Saussure'o kalbos ženklo struktūroje ryškėja du elementai, juos reiškia sąvoka arba tam tikras turinys ir ji žyminti materialioji raiška, todėl galima teigti, jog ryšys tarp kalbos ženklo turinio ir jo materialiosios raiškos yra individualiai pasirenkamas tam tikro susitarimo būdu. Kaip pažymi Žukauskaitė, tokia kalbos ženklo idėja „kartu su diferenciacijos principu tapo svarbiausiais Derrida rekonstrukcijos postulatais“¹².

Toks Derrida konstruojamos lingvistikos teorijos funkcionavimo modelis plečia erdvę tarp mąstymo ir kalbos ribų ir suteikia joms realybės ir skirtybės pojūtį.

MACEINA: KALBOS IR MĄSTYMO SAVASTIS

Maceina, apibūdindamas kalbos fenomeną, remiasi metafizine teorija, pasak kurios, filosofija yra būtybės interpretacija, o kalba interpretuoja pačią būtybę. Vadinasi, kalba tampa tikrovės simboliu, ženklu, net žodis išreiškia ar talpina tam tikrą prasmę. Remdamasis H. G. Gadameriu, Maceina aiškina, kad žodis visada yra pirmykštis; jis yra mąstymo pradžioje, nes mąstymas prasideda mąstomojo objekto pavadinimu, kadangi tuščio mąstymo niekad nėra, be to, žodis, įprasminęs būtybę kalbos raiška, leidžia ją apmąstyti ir ištarti. Taigi mąstymas, pasak Maceinos, vyksta, kai verbaline, grafine ar mnemine raiška suteikiame būčiai tam tikrą vardą. Pasak tokios kuriamosios teorijos, kaip pažymi Maceina, kalba tikrovės daiktus gali pavadinti įvairiai, grįsdama juos sa-

vo regėjimo kampu. Tų regėjimo kampų, t. y. interpretacijų, gali būti įvairių.

Kalbos pradžią Maceina sieja su tariamu garsu ar žodžiu. Aptardamas santykį tarp žmogaus žodžio ir gyvūno garso, Maceina akcentuoja, kad žodis yra garsas, bet ne kiekvienas garsas tampa žodžiu. Garsas tampa žodžiu, kai jis pavadina tikrovės daiktą arba reiškini, kai iš subjektyvaus pasaulio jis pereina į objektyvią plotmę, kurioje funkcionuoja daiktai ir reiškiniai.

Gyvūnai į aplinką reaguoja jaustukais, nors ir žmonių kalboje jaustukas yra jų vidinės būsenos raiška, kaip emocijų reakcijų bei valios aktų perteikimo priemonė. Vadinasi, jaustukai tampa bevarde garsine emocija. Remiantis evoliucijos teorija, galima teigti, jog jaustukas buvęs pirmykštis būdas bendrauti ir

žodžiu tapęs tik tada, kai žmogus pradėjęs juo žymėti daiktus ar reiškinius, t. y. kai iš subjektyvaus prado jis perėjo į objektyvią plotmę.

Kalbos kilmė tapatinama su žmogaus kilme, šiuo požiūriu kalba neatsiskiria nuo religijos, meno ar net filosofijos, nes žmogus „visados yra meldęsis, kūręs ir mąstęs, o kartu ir kalbėjęs“¹³. Kalba yra ne žodžių suma, bet visuma, kaip tam tikras organinis vienetas, kaip struktūra. Kalba turi kilmę – ji ne kaip praėjęs įvykis, o kaip įvykių tėkmė. Žmogus, pradėdamas kalbėti, išmoksta ne žodžius, bet daiktus ir juos pavadinama tam tikrais žodžiais, kurie byloja, kiek objektyvus pasaulis priėjęs ligi mūsų. Ne veltui Heideggeris kalbą apibūdina kaip *pačios būties atvyką* – būtis atvyksta pas mus su žodžiu. Žodis prakalbina būtybę, o būtybę prabyla žodžiu. Vadinas, kalbos turinys atspindi mus supantį pasaulį.

Kalba nusako ne tai, kad mes pasaulyje esame, bet tai, kaip mes esame pasaulyje arba jau jame buvome. Pasaulis sudaro žmogaus būdingumą, kurio pagrindą sudaro antroji jos prigimtis, arba kultūra. Pasaulis žmogui prasideda tada, kai jį įprasmina kalba – kalbos ribos ir tampa žmogui pasaulio ribomis. Būti pasaulyje – tai suvokti ryšį, kuris kuriamas ir išlieka dėl kalbos.

Kita vertus, kalba apreiškia tautos požiūrį į pasaulį. Kalbų skirtingumas yra žmogaus santykio su pasauliu skirtingumas. „Tauta, kuri dainuoja mažybiniais bei maloniniais daiktavardžiais ir keikiasi šliužų vardais, turi kitokį pasaulį, nei tauta, kuri dainuoja grubiais daiktavardžiais ir keikiasi šventenybėmis.“¹⁴ Kal-

ba sutvarko pasaulio atvirybę arba, Kanto žodžiais tariant, išpūdžių chaosą paverčia tam tikru organiniu vienetu ir žodis tampa tokio vieneto pagrindu. Žodis lieka garsine medžiaga, o mintis šią medžiagą įprasmina forma. Kalbos stebuklas, kaip pažymi Gadameris, yra ne tai, kad žodis tampa kūnu ir išnyra būties paviršium, o tai, kad ši žodžio regimybė visados jau yra žodis.

Mąstymas yra kalbos gimdytojas, o kalba yra mąstymo gimdinys. Žodis yra ertmė, kurioje vyksta mąstymas. Mąstymo procese daiktui apibūdinti pasitelkiamas požiūris, o požiūris yra tam tikras kampas, kuriuo žvelgiame į daiktą ir šį savo žvilgsnį ištariame žodžiu kaip daikto vardą.

Kalbinis regėjimo kampas kaip tik ir padaro, kad pasaulis virsta žmogaus buveine: žmogus į daiktą žvelgia vienu kampu, žmogus nėra verčiamas žvelgti į jį visais kampais. Kalba apibrėžia žmogui pasaulio atvirybę tam tikru kampu. Ištartas daiktas įeina į žmogaus būvį ir tampa jo savastimi, o nebylė visata prabyla žodžiu – šitaip kalba pasidaro tarpininke tarp mūsų ir pasaulio. Kalboje ryškėja žmogaus vidus ir išorinio pasaulio atspindys nekeisdamas daiktų ir reiškinių prasmės. Pati kalba yra mūsų buvimas pasaulyje – jo suvokimas, išraiška ir interpretacija, turinti objektyvią prasmę ir subjektyvumo atspalvį, nes kiekviena tauta ir kalba vadina daiktus kitaip, kadangi žvelgia į juos kitu regėjimo kampu ir įdeda į žodį tam tikrą prasmę. Iš čia kyla ir kalbų įvairovė, pasireiškianti specifine sistema, kurioje tampa ir žodis, ir gramatinės priemonės. O kalbų skirtumas ryškėja kaip prasmės

skirtumas. Vadinasi, tikrasis kalbų skirtumas ryškėja ne iš jos garsų ar ženklų įvairovės, o iš požiūrio į pasaulio sandarą skirtumo, tautų mąstymo ypatumų. Maceina kaip pavyzdį pateikia girus ir tiesos sąvokų įvairovę, kurią savitai traktuoja Europos tautos.

Tad kyla išvada, jog kalbų įvairovėje, apibūdinant pasaulio daiktus, atsispindi tautinė pasaulio interpretavimo įvairovė, nes kiekviena kalba orientuota į vienkartinį būdą artėti prie pasaulio daiktų. Svetima kalba vien dėl to yra nesava, nes joje įkūnyta kitos tautos būties interpretacija. Kalbą išmokti galima, bet kitos kalbos vidinės dvasios, Humboldto vadinamos *pažiūra į pasaulį*, niekad negalima išmokti, nes šią pažiūrą kūrė ir istorijos tėkmėje puoselėjo kita kalbinė bendruomenė.

Kalboje gyvas žodis niekad nėra terminas, kadangi žodžio prasmės plotas yra tam tikro požiūrio plotas į pasaulį, o pats pasaulis yra globali atvirybė, kuri gali būti suvokiama daugeliu regėjimo kampų ir pavadinama *aibe daugiaprasmių vardu*. Žodis išlieka atviras pasauliui, jis nurodo pasaulyje glūdinčią prasmės begalybę. Jeigu žmogus bandytų žodį, kaip prasmės begalybę, padaryti tikslų, tada žodis netektų gyvybės ir taptų dirbtiniu daikto vardu. Pasak St. Šalkauskio, „kalbos prigimtis visai nereikalauja taip griežtai nustatyti žodžių prasmę bei reikšmę, kad nebeliktų laisvės savotiškai vartoti šituos žodžius pagal tai, kaip to gali reikalauti naujų kontekstų ypatybės“¹⁵.

Žodžio atvirumas prasmei gali pakilti iki aukštumų, metaforos lygmens, ku-

ri atspindi pačią mįslingiausią ir unikaliosią minties apraišką. Žodžio prasmės atvirumui paklūsta ir sinonimai kaip galimybė išlaikyti savo prasmės atšvaitą. Tačiau vienas žodis savo sinoniminės prasmės neatskleidžia, ji atsiskleidžia tik sakinio sandaroje, kada įsibėgėja ir nuspalvinama mintis.

Kalbos tikroji prasmė atsiskleidžia ten, kur *atsiveria būtis, vadinasi, žmoguje*¹⁶, tačiau būtis gali byloti ir be kalbos – būtent vaizdu, judesiu ar skambesiu. O tai ryšku meno kūrinyje. Kalba kartu yra pati filosofija ir poezija – pačioje kalboje išryškėja filosofijos esmė, o pati kalba yra užkodavusi pirmąją poezijos prasmę. Filosofinis kalbos savitumas atsiskleidžia tuo, kad filosofas mąsto tardamas, ir filosofinis žodis visada būna atviras – jis visada priima tam tikrą reikšmę, regėjimą tam tikru kampu. Tarimas lieka būties plotmėje ir jį gali valdyti įvairios jos interpretacijos, nes filosofinė kalba neturi ribos ir pabaigos, niekada nėra užbaigta savo reikšme ir negali būti terminu. Kalba tampa mąstymo interpretacija, nes interpretuoti galima visa tai, kas atvira. Filosofas, interpretuodamas tą atvirumą, tarsi uždaro tikrovę ir žvelgia į ją savo regėjimo kampu, kuriuo jo mąstymas atspindi būties atvirumo konkretų užskleidimą. Vadinasi, kalba nurodo konkretų būdą, kuris padeda mums artėti prie pasaulio daiktų, reiškinių, faktų ar įvykių.

Taigi, moduliudamas kalbos ir mąstymo fenomeną, Maceina remiasi metafizine teorija, kad filosofija yra būties interpretacija, o jos signalai yra žmogaus mąstymas ir kalba.

UŽSKLANDA. MAŠTYMAS IR KALBA: TARP BŪTIES IR ŽAISMĖS

Dviejų filosofų – Derrida ir Maceinos – žvilgsnis ir refleksija į amžinąsias žmogaus esybės realijas gaivina tą mintį, jog mąstymo ir kalbos fenomenų unikalumas suteikia žmogaus būčiai pras-

mę. O ši prasmė apvainikuojama tikrove, kurią kiekvienas savaip suvokia, interpretuoja suteikdamas jai savitą žaismę. Ta žaismė – tikrosios mūsų esatys laiko tėkmėje.

Literatūra ir nuorodos

Autorius dėkoja dr. Nijolei Keršytei už galimybę susipažinti su Jacques Derrida veikalo *De la grammatologie* lietuviško vertimo rankraščiu.

- ¹ Jacques Derrida. *De la grammatologie*. – Paris: Minuit, 1967, p. 147.
- ² Žr. ten pat, p. 15.
- ³ Jacques Derrida. La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines, in *L'écriture et la différence*. – Paris: Seuil, 1967, p. 411.
- ⁴ Jacques Derrida. *De la grammatologie*, p. 17.
- ⁵ Ten pat, p. 146.
- ⁶ Johannes B. Lodz. *Sein und Existenz*, p. 135–136.
- ⁷ Žr. Jacques Derrida. *De la grammatologie*. – Paris: Minuit, 1967, p. 46.

⁸ Ten pat, p. 239.

⁹ Audronė Žukauskaitė. *Anapus signifikanto principo: rekonstrukcija, psichoanalizė, ideologijos kritika*. – Vilnius, Aidai, 2001, p. 26.

¹⁰ Jacques Derrida. *De la grammatologie*, p. 64.

¹¹ Ten pat, p. 31.

¹² Audronė Žukauskaitė. *Anapus signifikanto principo: rekonstrukcija, psichoanalizė, ideologijos kritika*, p. 27.

¹³ Ten pat, p. 14.

¹⁴ Ten pat, p. 19.

¹⁵ St. Šalkauskis. *Rinktiniai raštai*, t. 1. – Roma, 1986, p. 300.

¹⁶ Žr. Martynas Heideggeris. Apie humanizmą, in *Gėrio kontūrai*. – Vilnius, Mintis, 1989, p. 238.